

ПОБУТ МІСЬКИХ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНИ В 30-х роках ХХ століття

Стаття присвячена вивченню побуту та житла міського населення України в 30-х роках ХХ століття.

Ключові слова: побут, житло, побутове обслуговування, товари широкого вжитку, міське населення.

Історія повсякдення в останнє десятиліття в Україні поступово завойовує нові позиції в науковому середовищі. З'явилися перші праці методологічного характеру та аналіз історіографії проблеми¹. Одночасно й по сьогодні у вітчизняній соціологічній та етнографічній традиції існують різні підходи до повсякденної історії. Більшість науковців у термін повсякдення вкладають надзвичайно широкий сенс – власне все, що лежить за межами держави та високої політики можна віднести до цієї галузі. Це історія ментальностей та ідей, мікро історії, родин чи економічних інститутів (ферми, фабрики,) свята та обряди, споживання, дозвілля, девіантна поведінка тощо.

Простір міської культури та й саме місто загалом в історіографії ХХ століття завжди залишалися обділеними увагою вітчизняних науковців. Лише в останні кілька років з'явилися нові праці, що присвячені в першу чергу соціально-демографічним процесам².

У сучасних історичних дослідженнях історія побуту представлена як окрема й, як це не дивно, відділена від людей категорія. У них переважно вивчають виробництво та продаж продуктів, будівництво житла, розвиток мережі комунально-побутових закладів тощо. При тому, що ці сфери радянської економіки завжди були проблемними й часто створювали незручності мешканцям міст. Однак, не зрозуміло, як люди пристосовувалися до тісняви в квартирах, відсутності необхідних побутових речей, постійними труднощами з постачанням побутових дрібниць тощо. Не зрозуміло, як вплинув такий стиль життя на соціально-психологічний клімат у суспільстві і як він позначився на внутрішньо сімейних стосунках. Таким чином, варто історикам цієї галузі прагнути, за висловом Олександра Удада до висвітлення процесу олюднення побуту, психологізації щоденного життя та ставлення людини до повсякденних проблем³.

А для цього варто розглянути середовище в якому людині доводиться існувати. Адже саме це середовище й буде визначати стиль життя людини його ритм та специфіку. В першу чергу на побут городян впливає житло, його соціальна та архітектурно-просторова ієрархія, домашнє начиння, техніка тощо. Впливає на стиль життя також розвиток міського комунального господарства та транспорт. Друге це доступність та асортимент товарів широкого вжитку – продуктів, одягу, товарів особистої гігієни тощо. Звичайно ці фактори можуть змінюватися в залежності від історичних обставин еволюційно або регресивно, що одразу проявляється на побуті городян. Саме цей зв'язок між середовищем та побутом городян і є на нашу думку найбільш адекватним шляхом до моделювання побутової історії міського населення ХХ століття.

Нові технологічні рішення облаштування домашнього господарства визначили головні тенденції трансформації побуту в ХХ столітті – зменшення домашньої праці, механізація багатьох побутових процесів завдяки використанню електрики, широке розповсюдження комунальних послуг. Вже на першій меблевій виставці у Нью-Йорку у 1906 році, за словами американських дослідників, було представлено величезну кількість приладів для полегшення домашньої праці – меблі та техніка для кухні, сантехнічне обладнання тощо⁴. Все це призвело до поширення ідей про всемогутність "електричного слуги", що звільнить жінку від хатньої праці, й стало одним із принципів подальшої фемінізації суспільства.

Цікаво, що самі ідеї, але не технологічні новинки доходили й до України. Лише мешканці великих дохідних будинків могли насолоджуватися каналізацією, водогоном та електричним освітленням. Для більшості ж населення нові технології безпосередньо не вплинули на хатне господарство. В роки НЕПу домашнє начиння у багатьох квартирах довелося пристосовувати до нових умов проживання пов'язаного із покiмнатним заселенням.

Техніка не могла витіснити ручну працю із домашнього господарства як це відбувалося у Західній Європі та США. Врешті більш прагматичні працівники комунального господарства та архітектори мусіли визнати, що практичного досвіду в справі побудови соціалістичного житла у нас немає, а тому немає й зразків техніки нового побуту⁵.

Складна праця із підтримання домашнього господарства цілком лягла на плечі жінок. В 20-х роках жіноча праця в побуті була цілком необхідною про що свідчать соціологічні дослідження того часу⁶.

У 1929 – 30 рр. раптом виявилось, що кількість жінок, зайнятих у промисловості почала різко зростати. Які причини були того, що усе більша кількість жінок була зайнята на виробництві? В радянській історіографії відповідь на це питання однозначна – збільшення робочих місць, розвиток економіки та усупільнення житла й побуту. Цікаво, що подібне пояснення дають й сучасні історики. Наприклад, Кушнір В. вважає, що масовому залученні жінок до суспільного виробництва сприяла індустріалізація, в процесі якої держава вирішила проблему нестачі робочих рук⁷.

Однак, використання жінок у виробничому секторі було б можливим тільки після значних зрушень у житлового-комунальному господарстві, коли спеціальні машини та організована праця професіоналів витіснили непродуктивну працю жінок домогосподарок. Отже, чи відбулися насправді подібні зміни в суспільній організації радянської дійсності?

В радянській період дослідники стверджували, що скорочення часу на домашні потреби було викликане розширенням долі усупільненого господарства, внаслідок чого значна частка побутових робіт було перекладено на плечі більш організованого комунального господарства⁸. Напевне все таки автори розуміли сумнівність подібних тверджень, оскільки вже на наступній сторінці змушені бкли визнати, що скорочення домашньої праці в СРСР в цей період було викликане екстенсивними заходами, правда так і не розшифровуючи якими саме⁹.

Однак, чому за кілька років відбувається різке скорочення домашньої праці? Варто нагадати, що на початок 30-х років припадає пік урбанізаційних процесів в Україні. Переважно за рахунок молоді та селянства. Молоді несімейні робітники, переважно колишні селяни, зводять свої зусилля до задоволення побутових потреб до мінімуму. Оскільки вони не мають коштів для нормального постійного харчування, то віддають перевагу їдальням, де завжди можна отримати мінімальний обід за талонами.

В гуртожитках та бараках кухні немає, відсутні також господарські споруди та приміщення. Тому основний їхній раціон харчування складався із обідів у їдальнях, а домашнє приготування їжі обмежувалося лише перекусом. Саме тому в середині 1933 р. кількість заводських, кооперативних, міських й самодіяльних підприємств громадського харчування становила 10793¹⁰.

Коли в країні почався масовий голод, заводські їдальні стали єдиною надією на виживання для більшості міських мешканців. Особливо в малих містах, що найбільше відчували на собі наслідки колгоспної катастрофи. Саме в цей час кількість їдалень для робітників виросла в десятки разів. За 4 роки п'ятирічки відділи робітничого постачання відкрили у 8,4 рази більше їдалень ніж їх було до 1929 р.¹¹ Наприкінці першої п'ятирічки громадськими їдальнями було охоплено вже 70% робітників, а на окремих ударних промислових об'єктах, що постійно потребували усе більше нової робочої сили цей відсоток був ще більшим.

Російські дослідники на прикладі одного із типових великих заводів Москви стверджували, що заводоуправління використовували дешеві їдальні як форму компенсаційних виплат, що в умовах нестачі продуктів мало велике значення¹². Крім того, це слугувало додатковим методом прикріплення та стимулювання робітника, оскільки втративши роботу він втрачав заборну книжку на пайок, та дешеві обіди в їдальнях.

Для більшості городян України саме забезпечення обідом мало набагато більше значення, ніж заробітна плата, котрої все одно не вистачало для закупівлі на базарі. Тисячі українських жінок йшли на роботу не для того, щоб реалізувати себе у новому суспільстві, а щоб принести

своїм дітям миску супу, який отримували у заводській їдальні. Якщо радянська історіографія стверджувала, що часткове звільнення жінок від хатньої праці сприяло їх інтеграції до виробництва¹³, то насправді все було навпаки – вимушена праця жінок на заводах, призводила до скорочення домашнього побуту, а отже й до зубожіння повсякденності городян.

Зростала також і кількість дошкільних закладів, а також дитячих майданчиків. За радянською політизованою звичкою їх називали "постишевськими" майданчиками, на честь лідера українських комуністів. Дійсно за роки першої п'ятирічки кількість дитячих дошкільних закладів виросли в десятки разів. Насправді ясла та дошкільні заклади були цілком вимушеним кроком, адже без батьківської опіки та нагляду залишалися мільйони дітей. До того ж дітей, хоча й погано, та все ж таки годували у цих закладах. Часто такі заклади виникали на основі ініціативи самих городян – в системі житлоспілки, чи профспілки. Але умови утримання дітей в них були досить поганими. Так, коли комісія з перебудови побуту при Київській раді обстежила у 1932 р. ці нові дошкільні заклади то виявилось, що у багатьох діти просто голодують. От наприклад, в кооперативі по вул. Червоноармійській виділяли лише чверть фунта хліба на дитину на триразове харчування, жирів не вистачало. На місяць відпустили на 75 дітей тільки 7 кілограм маргарину¹⁴.

Така ж картина при обстеженні дитсадка при тютюновій фабриці у Києві: "Продукти поступають нерегулярно на 30 дітей на місяць було виділено муки – 32 кг., круп – 15 кг., сахару – 5 кг., макаронів – 5 кг."¹⁵. Окремі родини не могли вносити додаткових коштів, щоб закуповувати продукти на ринку, таких дітей не брали до садочку. У багатьох сім'ях жінки працювали у третю зміну, вночі, й не могли годувати своїх дітей. Діти постійно були голодними¹⁶.

Але незважаючи на ці жахливі умови, матері були змушені погоджуватися на будь-яку роботу, віддавали дітей у ясла та садки, адже мова йшла виключно про виживання, а зовсім не про покращення матеріального становища робітників, як стверджувала радянська історіографія.

Цікаво, що як тільки голод у містах почав спадати й економічна ситуація, хоч трохи стабілізувалася, раптом кількість цих горе їдальень та дитячих садків різко почала зменшуватися.

Наприклад, в Київській житлоспілці, що мала найкращі успіхи в культурно-побутовій роботі в розпал голоду в 1933 р. нараховувалося 61 їдальня в яких харчувалося близько 9 – 10 тисяч людей, але вже в наступному році їх було 51, а в кінці 1935 р. залишилося лише 32 одиниці. А харчувалися в них лише 4,5 тисячі осіб. До того ж серед відвідувачів їдальні багато було вже не членів кооперативів, а робітників малих підприємств, що не могли організувати свої їдальні. Самі ж мешканці кооперованих будинків могли самі влаштувати свій побут – оскільки мали власні кухні, погріби, комори.

Стосовно дитсадків, то їх у 1933 р. в системі київської житлоспілки нараховувалося близько 100 й вони охоплювали 4850 дітей, але вже з наступного року їх кількість почала скорочуватися, й у 1935 р. залишилося лише 55 закладів. Правда кількість дітей скоротилася лише до 3700. Це відбулося через укрупнення дитячих садків, ліквідацію малих, неефективних закладів, що існували при малих ЖОКах¹⁷.

По всій Україні у містах з відміною карток та певною стабілізацією економічної ситуації, колективний побут відходив на другий план. З 1934 по 1935 рік кількість дошкільних закладів в Україні скоротилася на одну тисячу, а дітей охоплених дошкільним вихованням відповідно на 10 тисяч¹⁸.

Однак, інакші риси побуту можна спостерігати в цей час серед молодих робітників, що мешкали в казармах. В бараках та робітничих гуртожитках вперше було реалізовано проект повного усупільнення побуту за зразком казарми. Молоді робітники формально майже повністю звільнялися від домашньо-побутових клопотів. Постільну білизну видавали та прали централізовано. Спецодяг та одяг робітника прали та змінювали також заводи, або мали видавати відповідну компенсацію¹⁹. Для послуг робітників також були фабричні лазні та пральні. Готування їжі брали на себе підприємства, оскільки в бараках не було кухонь. Тому молоді робітники харчувалися у заводських їдальнях та буфетах. Таким чином, з формальної точки зору, більшовицька ідея про загальну комунізацію побуту була втілена в життя. Побут значної частини міського населення повністю перекладено на плечі заводу, або держави. Таким чином, це означало втілення головної комуністичної утопії – відокремити особистість від побутових

турбот для того, щоб надати людині можливість духовного росту. Однак, реальність була зовсім інакшою.

Як ми розуміємо, життя у такій комуні мало сприяло інтелектуальному та культурному росту особистості – комунара. От як описували життя та побут мешканців гуртожитків у соцмістечку "Червоний металіст" в Дніпропетровську – матраци рвані, у кімнаті в 13,5 метрів проживає 5 чоловік все умеблювання складається із однієї тумби та стола. Кип'ятку немає, в умивальник черга, готувати їжу нема де²⁰.

Ні часу, ні фізичних можливостей, ані бажання на розвиток самої індивідуальності в робітників та дрібних радянських службовців вже не було. Постійна боротьба за виживання, а не за комфорт хатнього побуту призводила до падіння загальної культури, або як записав у щоденнику сучасник: "А життя сіре до неможливості. Культура падає, рівень життя, навіть прямо побутового, спускається все нижче"²¹.

Соціальне середовище, що формувалося в умовах барачного співжиття було готове до "закручування гайок", наведення елементарної дисципліни, тому випадки самодурства й навіть побиття робітників сприймалися загальною масою цілком спокійно. Необхідність наведення елементарного порядку в побуті у робітників була пов'язана із стереотипом про можливість запровадження сильного керівництва та дисципліни в побуті "зверху"²².

Для мешканців націоналізованого житлового фонду в середині 1930-х років повсякденне життя також нагадувало постійну боротьбу. На 1 січня 1935 р. серед будівель житлоорендної кооперації 66,1% було обладнано водогоном, 52%, каналізацією й лише 9,2% центральним опаленням²³. Однак, варто пам'ятати, що третина мешканців мешкали у приватному секторі – невеличких будинках із місцевих матеріалів, повністю позбавлених комунальних вигод. В таких помешканнях щоденні турботи мало відрізнялися від стилю життя у ХІХ ст.

До того ж тогочасне сантехнічне устаткування у багатьох будинках, навіть у центральних районах, не працювало. У Харкові під час обстеження у 1934 р. в центральній частині міста було 1727 квартирних ванних кімнат, що були пристосовані для відправлення гігієнічних процедур, але функціонувало менше половини – 825, інші були або несправні, або використовувалися не за призначенням – зайняті під житло, розібрані, або усе сантехнічне обладнання втрачено²⁴. У Жовтневому районі Києва в 31 будинку було центральне опалення, але в доброму стані воно лише в двох. Усі інші, хоч і мали незначні пошкодження, але їх потрібно було пристосувати до нового виду палива – торфу²⁵.

В дохідних будинках до революції, як правило, було по кілька спеціально об лаштованих кімнат – пралень. Однак, із квартирним переділом більшість із них було зайнято під житло – прання білизни перемістилося у кухні та житлові приміщення²⁶.

Регламентуючи життя в комуналках, влада забороняла прати білизну або розпалювати праски в кімнатах та коридорах. За відсутністю спеціальних місць для прання, дозволялося замочувати, прати й сушити білизну у кухні, але тільки в той час, коли інші мешканці не використовують кухню для приготування їжі. На практиці досягнути такого паритету було неможливо, адже після запровадження на підприємствах роботи в три зміни, а також плаваючого вихідного, графік кожного мешканця був індивідуальний й підлаштуватися десяткам сімей було непросто. Тому прали в кімнатах, ванних кімнатах, кухнях, білизну сушили на горищі або на підвір'ї.

Оскільки більша частина житлового фонду в містах України в середині 30-х років не була каналізована, то навіть у нових будинках у дворах будувалися дворові вбиральні, котрі часто ставали осередком бруду та антисанітарії.

Загалом у багатьох будинках, особливо в невеликих, ситуація із місцями загального користування була катастрофічною. "Дуже невтішне видовище являють собою у більшості житлокоопів місця загального користування у квартирах – кухні, коридори, ванні кімнати, вбиральні"²⁷.

Навіть під час обстеження в 1933 р. нових міст таких як Макіївка, Сталіно, Красний Луч, Дніпропетровськ перевірка виявила, що у місцях загального користування бруд, сміття й помії викидаються й розливаються у дворах, вбиральні переповнені²⁸. Дуже брудно було на сходах, які рідко підмітали, а ще рідше мили, павутиння по кутках, переповнені вуличні вбиральні – все це було типовою картиною для міст України.

Вважалося, що це все наслідки жадливого минулого та поганих звичок громадян: "Треба за всяку ціну ліквідувати залишену нам у спадок від минулого санітарно-гігієнічну відсталість. Адже ми добре знаємо як часто люди із старими звичками не дбають за чистоту та лад, мешкаючи в нових, світлих будинках обертають їх на осередки бруду"²⁹.

Іноді нові мігранти – учораšní селяни не могли призвичаїтися до нових побутових практик й процес адаптації був зтяжним та болючим. Наприклад, на новобудовах ХТЗ багато робітників не уміли користуватися комунальними послугами, не знали як правильно користуватися побутовими приладами. Внаслідок чого квартири перебували у антисанітарному стані. Навіть директору заводу довелося проводити певний лікнеп із домогосподарками³⁰.

Серед професійних робітників та ударників партія підтримувала споживчі настрої. Після промови Сталіна на XVII з'їзді партії, де він сказав, що влада хоче бачити усіх робітників заможними, у газетах почали більше приділяти опису дрібнобуржуазного стилю життя радянського класу привілейованих осіб. Наприклад, в день святкування жіночого дня – 8 березня часто у пресі розповідали не тільки про виробничу діяльність жінок, але й частково висвітлювали сімейно-побутову сторону становища жінок в УРСР. От як влаштовано було побут середньої партійної функціонерки в соцімістечку ім. Фрунзе у Дніпропетровську: сім'я із 4 осіб мешкала в будинку збудованому заводом для своїх працівників і займала окрему квартиру із двох кімнат, обладнаної паровим опаленням та електрикою. Водогону та каналізації в помешканні не було. Меблів не багато – в дитячій два ліжка стіл, дзеркало, два стільці. У великій кімнаті, що слугує одночасно за вітальню та спальню для батьків є ліжка, великий стіл, шафа, вазони та шафа для книжок. Картин не має, тільки фото вождів, вирізки із журналів та фотографії членів родини. Харчуються вдома. Отримують по книжках ударників м'ясо та інші дефіцитні продукти, а тому повсякденне меню – борщ із м'ясом, котлети, млинці тощо³¹.

Для більшості простих робітників головним додатковим джерелом продуктів стали – городи. Заводські комітети спільно із місцевою владою наділяли робітників ділянками в середньому близько 0,5 га. Так, в 1934 р. робітники Донбасу отримали 250 тисяч ділянок для городництва³². Вирощували – картоплю, буряк, капусту інші овочі. Найчастіше роботу на городі виконували жінки – домогосподарки, іноді навіть об'єднані у артілі.

Щоденними турботами міських мешканців були також і піклування за домашніми тваринами. В Донбасі, наприклад в середині 30-х років 22% новозбудованих будинків для робітників мали приміщення для тварин³³. Це і не дивно, адже присадибна ділянка та домашнє господарство давали можливість значно збагатити стіл. В кінці 1930-х років робітники та службовці Донбасу утримували більше 150 тисяч корів, більше 110 тисяч кіз та 300 тисяч свиней³⁴.

У великих містах, в комфортних будинках радянської еліти, в кінці 30-х років поступово входили у побут технічні новинки, що мали покращити життя домогосподарок. Використання побутового газу до війни було лише у Одесі, Харкові та Горлівці. Але газові плити були дорогими та малодоступними для мешканців. Хоча промисловість України й почала випуск побутових газових плит із духовою шафою та полицкою для посуду за американським зразком.

Лише у привілейованих помешканнях почали з'являтися перші електричні холодильники, котрі для простих громадян були зовсім незнайомі. Для нових будинків встановлювали так звані столи холодильники у вигляді металевих шаф, котрі монтувалися впритул до віконної фрамуги, щоб холод знадвору охолоджував продукти. Іноді такі "холодильники" додатково облаштовували вентиляторами.

Погано приживалася навіть у Харкові та Києві централізована система збирання та утилізація домашніх відходів, хоча така можливість уже в той час була. У дворах практикувалося будівництво спеціального смітника, який випорожнювали комунальні працівники.

Наприкінці 1930-х років в окремих містах почали з'являтися центри побутового обслуговування громадян. В таких майстернях можна було полагодити одяг, взуття, почистити костюм тощо. Більшовики бачили ці центри за принципом американського досвіду: "В Москві і Ленінграді уже розгорнута по американському типу організація широкої сітки механізованих, лагоджувальних майстерень, де якщо добре справу поставити, то можна зайти в майстерню черевики віддати в лагодження, по ремонтують за 15 – 20 хвилин, а в цей час – дивишся тобі костюм попросують, а ти сидиш газету читаєш"³⁵. Такі пункти побутового обслуговування, їх ще називали "американками" існували у містах Харкові, Кривому Розі, Києві.

В той час, коли період екстремального побуту першої половини 30-х відійшов у минуле, мешканці великих міст намагалися якось облаштувати власне домашнє господарство. Однак, внаслідок постійних міграцій домашнє начиння втрачалось, а у багатьох його взагалі не було. Екстрим початку 30-х років дався взнаки наприкінці десятиліття, коли більшість мешканців відчували товарний голод, особливо на хатнє начиння. В той же час радянська промисловість була не готовою задовольнити попит громадян товарами широкого вжитку.

Вже наприкінці 30-х в пресі активно лунали заклики побороти відставання у цій галузі. Так, мешканці Києва відчували гострий дефіцит примусів, електричних товарів, дитячих іграшок, прасок, каструль та сковорідок³⁶. За звичай, ці необхідні громадянам речі, виготовляли невеликі артілі, котрі не могли задовольнити попит. Крім дефіциту споживачів також не влаштувала якість цих товарів, а також дуже бідний асортимент посуду, ліжок, меблів тощо.

Мешканці комуналок намагалися бережно ставитися до цих речей. Навіть, якщо щось із домашнього начиння виходило з ладу його зберігали. У містах було багато артілей, котрі промишляли дрібним ремонтом посуду, примусів, швейних машин тощо. В умовах екстремального побуту будь яка хатня дрібниця ставала справжньою річчю. Її цінність у очах небагатих власників зростала, перевищуючи її справжню вартість у рази.

Таким чином, трансформація побуту в 30-х роках ХХ століття унікальний випадок у світовій історії. На рубежі 20 – 30-х років в Радянській Україні відбулися небачені зрушення у способі життя міського населення, до якого європейська цивілізація йшла кілька десятиліть. Однак, виявилось, що цей "культурний стрибок" насправді виявився падінням у прірву й вилився у деградацію домашнього побуту городян, що були поставлені на межі виживання.

Поширення закладів громадського харчування та позашкільного виховання дітей відбувалося у результаті зубожіння та голодного існування міських мешканців. Якщо еволюційний розвиток суспільства призводить до поступового скорочення праці людини в домашньому господарстві, то радянська практика першої половини 30-х років призвела до штучного обмеження самих потреб городян.

Лише в середині 30-х років поступово життя стабілізувалося, що призвело до остаточної відмови від більшовицьких ідей колективізації побуту. Заможне життя (звичайно ж за радянськими мірками) стало одним із принципів маркування лояльності громадян. Партія почала стимулювати споживчі настрої серед своєї виробничої та культурної еліти. Правда ці тенденції були змушені уживатися із дефіцитом товарів широкого вжитку, що призводило до спрощення домашнього господарства, а внаслідок поширення житла у вигляді бараків та гуртожитків й до його повної ліквідації. Турботу про побутове життя своїх робітників брали на себе заводи та шахти. В результаті в нових містах України поширювалася практика казарменого побуту із специфічною казарменою культурою поведінки.

¹ Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Історичний журнал. – 2007. – №1. – 174 – 184 с.; Удод О.А. Історія повсякденності як складова історії України ХХ ст. // Історія та правознавство. – 2007. – №19 – 21. – С.104 – 116; Куделко С.М. История повседневности у контексте исторического краеведения. Эпоха. Культуры. Люди. История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза 1920 – 1950-е годы. – Х., 2004. – С.144 – 150.

² Кокорська О. І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 /Київський держ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1995. – 20 с.; Гогохія Н.Т. Українське радянське місто 1929 – 1938 рр.: історико-соціальний аналіз: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /Східноукраїнський національний ун-т ім. В. Дала. – Луганськ, 2003. – 20 с. Гринь Д. К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920 – 1930-ті рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 19 с.

³Удод О.А Історія повсякденності: питання історіографії, методології та джерелознавства // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століття. – 2004. – №2. – С.289.

⁴Wright G. Building the Dream. A Social History of Housing in America. – NY: Panteon Books, 1981 – P.168.

⁵ Мірер В. Очистка в квартирі // Житлова кооперація в Україні. – 1930. – №3 – 4. – С.57.

⁶ Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения (Избранные произведения). – М., 1980. – С.67.

- ⁷ Кушнір В. Роль жінвідділів у залученні жінок до виробництва // Нові сторінки історії Донбасу. – 2006. Кн.12., – С.90.
- ⁸ Гордон Л., Клопов Э., Онипов Л. Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра. – М., 1977. – С.31.
- ⁹ Там само. – С.33.
- ¹⁰ Народне господарство УРСР. (Статистичний довідник). – К., 1935. – 663 с.
- ¹¹ Епштейн А. Изменения социально-бытовых условий жизни рабочего класса Украины в годы первой пятилетки // Вопросы истории СССР. – 1986. – Вып.31. – С.53.
- ¹² Журавлев С., Мухин М. Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928 – 1932 гг. – М., 2004. – С.156 – 157.
- ¹³ Эпштейн А.И. Изменение социально-бытовых условий жизни рабочего класса Украины в годы первой пятилетки // Вопросы истории СССР. – 1986. –Вып.31. – С.49.
- ¹⁴ Державний Архів міста Києва (далі ДАМК). – Ф.Р.-1. – Оп.1. – Спр.5011. – Арк.108.
- ¹⁵ Там само. –Арк.139.
- ¹⁶ Там само. – Арк.145.
- ¹⁷ Так само. – Ф.Р.-1. – Оп.3. – Спр.7597. – Арк.3, 5 – 7.
- ¹⁸ Народне господарство УСРР (Статистичний довідник). – К., 1935. – С.556.
- ¹⁹ Журавлев С., Мухин М. Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928 – 1932 гг. – М., 2004.– С.135.
- ²⁰ Рытников Н. Забытый поселок // Звезда. – 1935. – №172 (28 лютого).
- ²¹ Трубенко О. Підвищення життєвого рівня робітників в 1926 – 1932 рр.: міфи і реальність (в інтерпретації вітчизняних і зарубіжних істориків) // Наукові записки з української історії. – 1999. – Вип.6. – С.121.
- ²² Журавлев С. Мухин М. Вказ. праця. – С.175.
- ²³ Народне господарство УРСР (Статистичний довідник). – К., 1935. – С.538.
- ²⁴ Міхельсон. Вжити бруд із житлокоопів // За новий побут. – 1934. – №1. (25 січня).
- ²⁵ Еткінд. Про центральне опалення // За зразкове житло. – 1933. – №4 (25 червня).
- ²⁶ Суєтін Г. За громадську пральню. – Х., 1931. – С.27.
- ²⁷ Міхельсон. Вжити бруд із житлокоопів // За новий побут. – 1934. – №1. (25 січня)
- ²⁸ Про наслідки перевірки ремонтів квартир і комунального обслуговування в житлокоопів і будинках госоорганів // За новий побут. – 1934. – №2 (21 лютого)
- ²⁹ Конторович. Боротьбі за чистоту – більшовицьку настійність // За новий побут. – 1934. – №1 (25 січня)
- ³⁰ Эпштейн А. Изменения социально-бытовых условий жизни рабочего класса Украины в первой пятилетке // Вопросы истории СССР. – 1986. –Вып.31. –С.50.
- ³¹ Рассказ о работнице Елизавете Макаровне Самохваловой // Звезда – 1934. – №56 (8 березня).
- ³² Индивидуальные рабочие огороды и дачи // Кочегарка. – 1934. – №6 (6 січня).
- ³³Кобрін Р. Санітарно-гігієнічна оцінка індивідуального житлового будівництва робітників Донбасу // Профілактична медицина. – 1936. – №11 – 12. – С.61.
- ³⁴ Повседневно помогать рабочим-огородникам // Социалистический Донбасс. – 1938. – №86 (15 квітня)
- ³⁵ Криворізьський А. Культура обслуговування // Червоний гірник. – 1940. – №192 (22 серпня).
- ³⁶ Людмілов Я. Більше товарів широкого вжитку // Більшовик. – 1938. – №207 (8 вересня).

Статья посвящена изучению быта и жилища украинского городского населения в 30 годы XX столетия.

Ключевые слова: быт, жилище, бытовое обслуживание, потребительские товары, городское население.

The article is devoted to research of way of life and housing of Ukrainian urban population in the 30s years of the XXth century.

Key words: way of life, housing, service, consumer goods, urban population.